

บทที่ 5

ข้อสรุปและข้อเสนอแนะของการวิจัย

โครงการวิจัยการพัฒนาตลาดทางเลือกอย่างมีส่วนร่วมตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง กรณีศึกษา ชาวปลอดภัยบ้านวังหัวเรือ ตำบลวังตะเคียน อำเภอหนองมะโมง จังหวัดชัยนาท มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการจัดการผลผลิตทางการเกษตรของเกษตรกรและเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกษตรกรสามารถพัฒนาตลาดสินค้าเกษตรทางเลือกตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

การดำเนินการวิจัยแบ่งช่วงการศึกษาไว้ 3 ช่วง คือ ช่วงแรกคือการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับนักวิจัย ซึ่งถือว่าเป็นช่วงที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะช่วงนี้จะเป็นช่วงของการสร้างความเข้าใจ ความตระหนักถึงความสำคัญของการวิจัยในชุมชน พัฒนานักวิจัยในพื้นที่ให้มีความรู้ ความเข้าใจในการทำวิจัย รวมถึงการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลชุมชนเพื่อให้ทราบและเข้าใจความเป็นชุมชนด้วยคนในชุมชนเอง ช่วงที่ 2 เป็นช่วงของการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชุมชน เป็นขั้นตอนการสร้างการเรียนรู้ภายใต้ข้อมูล องค์ความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนเพื่อขับเคลื่อนการพัฒนาตลาดทางเลือก ส่งเสริมให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชาวบ้านในชุมชน ด้วยกิจกรรมและเทคนิคการส่งเสริมการให้การศึกษาแก่ชุมชน เช่น การจัดอบรมเชิงปฏิบัติการทั้งในและนอกพื้นที่วิจัย และการศึกษาดูงานเพื่อเพิ่มพูนความรู้ในเรื่องการพัฒนาตลาดทางเลือกสำหรับเกษตรกรอย่างมีส่วนร่วมตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ช่วงที่ 3 การพัฒนาตลาดทางเลือกตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง ด้วยการหาช่องทางจำหน่ายผลิตภัณฑ์ของกลุ่ม "ชาวปลอดภัย" ร่วมกับภาคีเครือข่าย

สิ่งที่ค้นพบใหม่ ๆ มีผลต่อการศึกษาอย่างไร

1. ขบวนการองค์กรชุมชนของชุมชนบ้านวังหัวเรือ ได้มีการขับเคลื่อนงานในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นด้านเศรษฐกิจชุมชนด้วยการหันกลับมาพลิกฟื้นวิถีชีวิตตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียง สร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชนท้องถิ่น มีการช่วยเหลือเอื้ออาทรต่อกัน มีความรักสามัคคี มีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาพัฒนาชุมชนท้องถิ่นของตนเอง ถือว่าชุมชนมีศักยภาพการบริหารจัดการตนเอง ด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การศึกษาระบบเศรษฐกิจและทุนทางสังคม องค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น ทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ ภายใต้กิจกรรมที่ขับเคลื่อนโดยชุมชนอย่างมีคุณภาพ เพื่อสร้างความเป็นธรรมให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมเพื่อผลประโยชน์เกื้อกูลบนฐานของตนเอง

2. ความสัมพันธ์ที่ค่อนข้างใกล้ชิดกัน ด้วยการทำกิจกรรมร่วมกันบางอย่างของชาวบ้านในชุมชน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ อาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน หรือการทำอาชีพเสริมร่วมกันในบางครั้งเรือน โดยที่ทางหมู่บ้านกำหนดเอาวันที่ 5 ของทุกเดือน เป็นวันฝาก-ถอนเงินของสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ (ซึ่งชาวบ้านเกือบทุกคนเป็นสมาชิกอยู่) อันถือเป็นวันซึ่งจะได้ประชุมพบปะกัน พุดคุยกัน

เกี่ยวกับการทำเกษตร และความเป็นไปของชีวิตประจำวัน ตลอดจนถึงแจ่มชัดข่าวสารข้อมูลที่สำคัญโดยผู้นำชุมชน รวมทั้งมีหน่วยงานภายนอกชุมชนเข้ามาร่วมประชุมกับชาวบ้านอยู่เป็นประจำในวันที่ 5 ของแต่ละเดือน สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นว่า แม้แต่ละครัวเรือนจะถูกกางกันด้วยผืนนาที่กว้างใหญ่ จึงทำให้ครอบครัวต่าง ๆ อาศัยอยู่ห่างกันพอสมควร แต่การที่ชาวบ้านในชุมชนวังหัวเรือพบเจอกัน และทำกิจกรรมกลุ่มด้วยกันทุกเดือนได้กลายเป็นจุดแข็งในเชิงประสบการณ์ด้านการมีส่วนร่วม หรือศักยภาพที่ชุมชนจะสามารถพัฒนาตนเองต่อไปได้ในอนาคต (แม้ว่าชาวบ้านบางส่วนอาจไม่สนใจ หรือไม่มีเวลาพอในการร่วมพูดคุยประชุมกันในวันประชุมของหมู่บ้าน จึงขาดโอกาสในการสร้างความสัมพันธ์ใกล้ชิดต่อกัน) กล่าวคือ การรวมตัวระหว่างคนในชุมชนเพื่อที่จะทำอะไร ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อตนเอง และชุมชนมิใช่เรื่องไกลตัว ชัดแย้งกับความรู้สึก หรือเกินเลยจากธรรมชาติในการดำรงชีวิตของหมู่บ้านวังหัวเรือ

อย่างไรก็ดี การประชุมหมู่บ้านดังกล่าวข้างต้น เป็นเพียงการยึดโยงโครงสร้างความสัมพันธ์ หากแต่ยังไม่เกิดกระบวนการเรียนรู้ในเชิงการวิเคราะห์หามองปัญหาที่ฝังลึก/ซับซ้อน และการแก้ไข ปัญหาของชุมชนด้วยกระบวนการกลุ่ม กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การรวมพลังเพื่อทำงานชุมชนเชิง ประเด็นที่ชาวบ้านเผชิญอยู่เหมือนกัน ยังไม่ปรากฏให้เห็นในช่วงก่อนการทำวิจัยปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในครั้งนี้ ในทางตรงกันข้าม การมีวาระการประชุมในวันที่ 5 อยู่เดิมแล้ว ได้กลายเป็นข้อจำกัด ประการหนึ่งว่าการนัดหมายประชุมเพื่อพูดคุยกันในวาระอื่น และในวันอื่น ๆ เกิดขึ้นได้ยาก เพราะชาวบ้านมีภาระที่ต้องดูแลไร่นาของตนเอง และมีเวลาจำกัดในฤดูกาลเพาะปลูก ในขณะที่การประชุม นั้นหมายถึงการที่ต้องเสียเวลาของตนเองหลายชั่วโมง หรือเกือบครึ่งวันในวันประชุม ซึ่งยังไม่อาจ ประมาณ หรือประเมินคุณค่าได้ว่า จะคุ้มกับเวลาที่เสียสละไปหรือไม่ อย่างไร โดยชาวบ้านก็ยังไม่ มีภาพประสบการณ์ของความสำเร็จที่เป็นผลมาจากการประชุมเพื่อคิดทำอะไรร่วมกัน ดังนั้น การนัด รวมชาวบ้านในระยะแรกโดยไม่มีสิ่งที่จับต้องได้ หรือกิจกรรมที่เป็นรูปธรรม อย่างเช่น การบรรยาย ความรู้ที่คิดมาแบบเบ็ดเสร็จจากหน่วยงานภายนอกชุมชน โครงการพาชาวบ้านไปอบรม ของแจก หรือ งบประมาณเพื่อบรรเทาความเดือดร้อนในเรื่องต่าง ๆ ฯลฯ จึงเป็นเรื่องที่ไม่คุ้นชิน และไม่ย่ำต่อการ ตัดสินใจเลยสำหรับชาวบ้านวังหัวเรือเลยในการที่จะเข้าร่วมพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในเวทีการ ประชุม

ด้วยเหตุนี้เอง การกระตุ้นให้เกิดสถานการณ์ บรรยากาศ และภาพของทิศทางเป้าหมาย สุดท้ายในการร่วมมือกันผ่านการคิดวางแผนแนวทางในการพัฒนาชุมชน ถือเป็นประเด็นสำคัญ ซึ่งจะ ขจัดทัศนคติในทางลบต่อกระบวนการมีส่วนร่วม และความเฉยชาต่อการให้ความจำเป็นเร่งด่วนใน การเรียนรู้ ทั้งนี้ ฐานคิดของการวิจัยที่เน้นผลสัมฤทธิ์ที่เกิดขึ้นกับชุมชนอย่างแท้จริง และเน้นความ ยั่งยืนในการพัฒนาตนเองไปสู่การสร้างตลาดข้าวปลอดภัย จึงมีอาจดำเนินการได้อย่างรวดเร็ว เนื่องจากเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับการปรับเปลี่ยนกระบวนการคิด และพฤติกรรมของคนในชุมชน ฉะนั้น

กระบวนการเรียนรู้ในการวิจัยจึงมีลักษณะที่เกิดขึ้นแบบค่อยเป็นค่อยไป โดยไม่มีการเร่งรัด หรือตัดบท เพื่อให้เป็นไปตามความต้องการของบุคคลภายนอกชุมชน แต่อาศัยความสมัครใจ และมติชาวบ้าน เป็นสำคัญ ประกอบกับการที่คณะนักวิจัยเน้นการสร้างความคุ้นเคย และการทำความเข้าใจต่อปัญหา และความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านด้วยการพบปะพูดคุยกันอย่างต่อเนื่อง ซึ่งแนวทางการดำเนินงาน เช่นนี้ สะท้อนกลับมาด้วยแรงจูงใจ ความมีชีวิตชีวา รวมทั้งความกระตือรือร้นที่พัฒนาเพิ่มขึ้นในแต่ละช่วงเวลา

ทั้งนี้ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น และประสบการณ์จากการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมระหว่างชาวบ้านกับคณะนักวิจัย ทำให้เกิดข้อค้นพบ หรือความรู้ใหม่ ดังจำแนกตามประเด็นได้ดังต่อไปนี้

1. การเรียนรู้ในการแก้ไขปัญหาชุมชนโดยการทำงานในลักษณะกลุ่ม

การเรียนรู้ในการแก้ไขปัญหาชุมชนโดยการทำงานในลักษณะกลุ่มการที่นักวิจัย และชาวบ้าน ร่วมกันทำวิจัยในลักษณะสร้างการมีส่วนร่วมของชาวบ้านให้เข้ามาเรียนรู้ปัญหา วิเคราะห์จุดเด่น จุดด้อยของวิถีชีวิต และแนวทางการทำเกษตรของตนเอง เมื่อได้ข้อมูลสำคัญในการมองภาพอนาคตที่ต้องการจะเปลี่ยนแปลง จนกระทั่งได้แสวงหาความรู้ที่ตนเองขาดอยู่ และนำไปปฏิบัติจริง ไม่ใช่เป็นการวิจัยเพียงเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลไปวิเคราะห์หาความรู้สำหรับนักวิจัย(ซึ่งเป็นคนนอกชุมชน) เท่านั้น แต่เป็นการทำวิจัยเพื่อพัฒนาชุมชนอย่างแท้จริง

กระบวนการที่เกิดขึ้นในการวิจัยมีขั้นตอนที่ให้ชาวบ้านช่วยกันร่วมคิด ร่วมประชุม ร่วมเรียนรู้ ร่วมแก้ไขปัญหา ร่วมกันตัดสินใจ ทำให้เกิดการสร้างวัฒนธรรมใหม่ขึ้นสำหรับการกำจัดปัญหาของเกษตรกรรายบุคคล และปัญหาของชุมชนในภาพรวม โดยเป็นการรวมพลังกันเป็นกลุ่ม ไม่ใช่การคิดเป็นต่างคนต่างแก้ปัญหา และต่างคนต่างอยู่เหมือนในอดีตอีกต่อไป ซึ่งในระยะแรกของการเปลี่ยนแปลงที่กระตุ้นให้ชาวบ้านเข้ามาร่วมประชุมเพื่อมุ่งสู่การขบคิด และวิเคราะห์ด้วยกันตามประเด็นต่าง ๆ ในแต่ละช่วงเวลา อาจทำให้ชาวบ้านรู้สึกไม่คุ้นเคยที่จะแสดงความคิดเห็น หรือแสดงออกในสิ่งที่ตนเองรู้สึกและเข้าใจ เวทีการพูดคุยอาจอยู่ในลักษณะที่มีชาวบ้านพูดเฉพาะไม่กี่คนเท่านั้น และชาวบ้านแต่ละคนก็พูดในลักษณะไม่กล้า แต่หลังจากจัดเวทีบ่อยครั้งขึ้น ชาวบ้านแสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงที่กล้าพูดกล้าคิดมากขึ้น จนนำไปสู่การแลกเปลี่ยนความรู้ และความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในกระบวนการกลุ่มสำหรับชาวบ้านวังหัวเรือที่กำลังต้องการเปลี่ยนแนวทางการทำเกษตรกรรม

2. การลด ละ เลิกสารเคมี และเปลี่ยนไปทำเกษตรอินทรีย์

- ชาวบ้านได้เกิดการคำนึงถึงสภาพแวดล้อมของชุมชน ดิน น้ำ อากาศเสีย ตลอดจนสุขภาพของเกษตรกรเอง ชาวบ้านในชุมชน และผู้บริโภค

- เกิดการฟื้นฟูสภาพดินให้ดีขึ้น จากที่ดินมีลักษณะแข็งกระด้างอันเป็นเหตุจากการใช้ปุ๋ยเคมี

- เห็นความสำคัญและแนวทางของการลดต้นทุนในการทำเกษตร ซึ่งเกี่ยวข้องกับปัญหาหนี้สินทางการเกษตร

- เข้าใจถึงความล้มเหลวในวิถีการผลิตที่พึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการซื้อปุ๋ยจากพ่อค้า ซึ่งเป็นปุ๋ยที่ชาวบ้านไม่ทราบคุณภาพที่แท้จริง เพราะในตลาดมีปุ๋ยปลอมและปุ๋ยที่ไม่ได้คุณภาพเป็นจำนวนมาก

3. การนำโอกาสจากการอบรมดูงานมาปฏิบัติจริงให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาตนเอง และชุมชน

แม้ว่าชาวบ้านวังหัวเรือจะมีโอกาสในการรับรู้สิ่งใหม่ ๆ จากการอบรมดูงานโดยการสนับสนุนของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง แต่เป็นการอบรมดูงานในลักษณะโครงการอันขาดเป้าหมายที่ชัดเจน จึงทำให้เกิดการเพิ่มพูนความรู้เพียงชั่วคราวระยะเวลานั้น ๆ ชาวบ้านที่เข้าร่วมไม่อาจเข้าใจอย่างลึกซึ้งถึงสิ่งที่ได้เรียนรู้ อีกทั้งขาดความเชื่อมโยงระหว่างความรู้จากการอบรมดูงาน กับการประยุกต์ใช้ในพื้นที่ชุมชนของชาวบ้านเอง ดังนั้น จึงไม่เกิดผลลัพธ์ในทางปฏิบัติภายหลังจากการดูงาน

ในทางตรงกันข้าม การอบรมดูงานที่เกิดขึ้นในกระบวนการวิจัยครั้งนี้เป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญต่ออนาคตของชุมชน เนื่องจากเป็นการเติมเต็มความรู้ที่ขาดหายไปของชาวบ้าน กล่าวได้ว่าการอบรมดูงานในโครงการวิจัยฯ อยู่ในลักษณะของการอบรมดูงานแบบใหม่ ที่มีชีวิตชีวา ชาวบ้านเข้าใจร่วมกันว่าจะดูงานในประเด็นใด เพื่ออะไร และจะทำอะไรต่อไป โดยมีการวางแผนอย่างเป็นขั้นเป็นตอนเกี่ยวกับความรู้ที่ชาวบ้านมีความต้องการในการเรียนรู้ โดยนักวิจัยมีบทบาทในการประสานงานเพื่อค้นหาหลักสูตร และสถานที่ที่เหมาะสมสอดคล้องต่อปัญหาของชุมชน และความสนใจของชาวบ้าน ฉะนั้น การอบรมดูงานในฐานะที่เป็นขั้นตอนหนึ่งของการทำ PAR จึงถูกสร้างขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์ที่ต้องการให้เกิดการนำความรู้จากการอบรมดูงานมาปฏิบัติจริง เป็นการอบรมดูงานอย่างเอาจริงเอาจัง มีหลักการ และขั้นตอนการปฏิบัติ

โดยที่ภายหลังจากอบรมและดูงานทั้ง 2 ครั้ง ชาวบ้านเกิดการพูดคุยกันถึงประสบการณ์ความรู้ที่ได้รับ ความเหมือนและความแตกต่างระหว่างสภาพชุมชนที่ไปดูงาน กับชุมชนของตนเอง โดยมีการคิดวิเคราะห์ถึงจุดแข็ง และจุดอ่อนของแนวทางการดำเนินงานของชุมชนที่ไปดูงานมาร่วมกัน จนเกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นถึงความเป็นไปได้ที่เลือกสรร และประยุกต์ใช้แนวความคิดต่าง ๆ ที่มีประโยชน์ต่อชุมชน หลังจากนั้น ก็จะนำข้อสรุปขององค์ความรู้ที่ได้รับในที่ประชุมมาปฏิบัติจริง

ซึ่งผลที่เกิดขึ้นที่เป็นรูปธรรมได้สะท้อนให้เห็นถึงการพัฒนาชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการทำเกษตร อันมีการวางแผนร่วมกันในการทดลองปลูกข้าวอินทรีย์ในแปลงทดลอง โดยการนำข้าวอินทรีย์เป็นลักษณะการทำงานร่วมกันเป็นกลุ่มผ่านการทำปุ๋ยแห้ง นำหมักจุลินทรีย์ และปุ๋ยหมัก

จุลินทรีย์ ซึ่งเป็นการนำทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนมาใช้โดยยึดหลักที่จะพึ่งพาตนเองในการทำเกษตร

ในช่วงระหว่างรอผลผลิตข้าวอยู่นั้น ชาวบ้านได้มีการพิจารณาถึงแนวทางพัฒนาการทำเกษตรอินทรีย์ในขั้นตอนต่อไป ซึ่งมีความคิดสอดคล้องกันว่าจะต้องยกระดับตนเองอีกขั้นหนึ่งสู่การสร้างตลาดของตนเอง จึงได้เกิดความต้องการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องไปสู่การทำอย่างไรให้สามารถพึ่งพาตนเองในการจำหน่ายข้าวได้ ดังนั้น ชาวบ้านจึงเดินทางไปดูงานในเรื่องการสร้างตลาดข้าวปลอดภัยที่จังหวัดอ่างทอง ซึ่งภายหลังจากดูงานครั้งนี้ ได้เกิดการปฏิบัติจริงโดยที่ชาวบ้านร่วมกันตั้งกลุ่มข้าวปลอดภัยบ้านวังหัวเรือ เพื่อที่จะรวมพลังช่วยเหลือกันในการค้นหาช่องทางโอกาสในการจำหน่ายข้าวโดยชุมชนเอง โดยการดำเนินการในเรื่องนี้ก็กำลังเห็นผลความคืบหน้าอย่างค่อยเป็นค่อยไป

4. กระบวนการเรียนรู้กับการพัฒนาคน

การพัฒนาตลาดทางเลือกโดยมีรากฐานมาจากการพัฒนา “คน” ให้เกิดการรวมกลุ่มในรูปแบบของกลุ่มผู้ผลิตเพื่อการพัฒนา อันเป็นขบวนการพัฒนาคนอย่างต่อเนื่อง ตัวอย่างของชาวบ้านที่ร่วมกันทำโรงสีของตนเอง พัฒนาระบบการแปรรูปของโรงสี พัฒนารับการจัดการโรงสี หมุนเวียนสลับเปลี่ยนหน้าที่การทำงานโดยสมาชิกที่เป็นชาวบ้านทั้งหญิงและชาย ดังนั้น การสร้างงาน ร่วมคิด ร่วมทำ ใช้คนมาก ใช้เวลาทุ่มเทไปกับการจัดการสร้างระบบ แต่ผลตอบแทนคุ้มค่า เพราะกระบวนการทำตลาดทางเลือกเป็นกระบวนการที่สร้างการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน

5. องค์ประกอบสำคัญต่อการพัฒนาตลาดข้าวปลอดภัยของชุมชน

คน (ผู้นำและผู้ตาม) กระบวนการทำงานกับชุมชนคงจะหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่จะต้องเกี่ยวข้องกับผู้นำชุมชน เพราะการพัฒนาและเสริมสร้างผู้นำถือว่าเป็นกิจกรรมหลักของการพัฒนา เพราะผู้นำชุมชน คือผู้ที่มีอิทธิพลเหนือผู้อื่น สามารถทำให้ผู้อื่นปฏิบัติตามได้ ให้ความเคารพนับถือ เกรงใจ เชื่อใจและให้ความช่วยเหลือในการทำงานด้านต่างๆ ได้ และขณะเดียวกันผู้นำยังสามารถประสานให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความสำเร็จได้ ซึ่งชุมชนบ้านวังหัวเรือก็เช่นเดียวกัน จากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ทำให้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในช่วงเวลาไม่นานกับการเลือกตั้งผู้นำของชุมชน ในตำแหน่ง “ผู้ใหญ่บ้าน” จริงๆ แล้ว คำว่าผู้นำของชุมชนบ้านวังหัวเรือ ไม่เป็นเพียงแค่นำที่เป็นทางการอย่างที่กล่าวข้างต้น แต่เนื่องจากว่าผู้นำที่เป็นทั้งผู้นำทางความคิด ผู้นำทางด้านอาชีพ คือ ผู้ใหญ่เสาวนีย์ ที่เคยทำงานเพื่อชุมชนมาก่อนสามารถขับเคลื่อนการพัฒนาของชุมชนจนคว้ารางวัลทั้งระดับตำบล อำเภอ จังหวัด มามากมาย ดังนั้นไม่ว่าผู้ใหญ่เสาวนีย์ จะทำกิจกรรมใดๆ ก็ตามก็สามารถที่จะพาชาวบ้านทำงานได้ประสบความสำเร็จทุกครั้ง แต่เมื่อผู้ใหญ่เสาวนีย์ หมดวาระการเป็นผู้นำและด้วยสุขภาพไม่ค่อยแข็งแรงนัก จึงทำให้ไม่ลงสมัครอีก จึงได้ส่งผู้ที่เคยทำงานร่วมด้วยกันมาตลอดลงแทน คือ นายเดชา อินทรศรี ซึ่งเป็นนักวิจัยในพื้นที่และเป็นประธานกลุ่มข้าวปลอดภัยบ้านวังหัวเรือ

เพื่อที่จะได้มาคิดและสานงานต่อทั้งในเรื่องของโรงสี กระบวนการผลิตข้าวปลอดภัย รวมถึงการแก้ไขและพัฒนาชุมชนบ้านวังหัวเรือด้วย

ในช่วงนั้น จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างยิ่งของชุมชนและมีผลต่อการดำเนินงานของงานวิจัยในครั้งนี้ด้วย เพราะผู้ใหญ่บ้านคนใหม่นั้นไม่ใช่ นายเดชา อินทศรี แต่เป็นผู้ใหญ่บ้านอัครา เดิมผู้ใหญ่บ้านอัครา มีอาชีพค้าขาย และทำนาแบบใช้สารเคมี จึงทำให้ผู้ใหญ่คนใหม่ไม่ค่อยให้ความสนใจในเรื่องงานวิจัยมากนัก ในช่วง 3 เดือนหลังจากที่ผู้ใหญ่บ้านอัคราได้ดำรงตำแหน่งนั้น นักวิจัยพยายามจัดประชุมหรือเข้าไปแลกเปลี่ยนพูดคุยกับชาวบ้านและสมาชิก ก็จะไม่ค่อยได้รับความร่วมมือมากนัก จึงทำงานในช่วงนั้นล่าช้า แต่ไม่นานกิจกรรมของกลุ่มก็เกิดการขับเคลื่อนอีกครั้งหลังจาก นายเดชา อินทศรี ได้พยายามสร้างความเข้าใจและกระตุ้นพลังของชุมชนกลับมาอีกครั้ง ด้วยการชักชวนผู้ใหญ่อัคราเข้ามาเป็นที่ปรึกษาของกลุ่มและร่วมกิจกรรมกับกลุ่ม และส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ให้กับสมาชิกกลุ่ม เช่น การหาข้อมูลข่าวสาร การจัดอบรมในพื้นที่ การไปศึกษาดูงาน ถือเป็นกิจกรรมที่กระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้และเกิดความร่วมมือกัน เพราะความรู้จะทำให้คนสามารถแยกแยะและตระหนักถึงความสำคัญของการดำรงชีวิตได้ จะเห็นได้ว่าพลังอำนาจทางการเมือง มีผลต่อกระบวนการตัดสินใจถึงอนาคตของชุมชนได้ ดังนั้นการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้ จำเป็นต้องสร้างพลังอำนาจของชุมชนในการขับเคลื่อนด้วย

วิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนบ้านวังหัวเรือเกี่ยวกับเกษตรกรรมมานานนับศตวรรษ เนื่องจากทรัพยากรที่ชุมชนมีก่อให้เกิดการผลิตขึ้น เช่น ปัจจัยสี่ ความรู้ภูมิปัญญา ประสบการณ์ชีวิตของคน ที่สะท้อนผ่านทุนทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรม นี่คือนวัตกรรมที่เป็นคุณค่าที่หาค่าเป็นเงินมิได้ ซึ่งความหลากหลายของสถาบัน องค์การและเครือข่ายของชุมชนได้สร้างความสัมพันธ์ กฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกัน ด้วยการไว้เนื้อเชื่อใจกัน ภายใต้โครงการสร้างทางสังคมที่ช่วยให้สมาชิกบรรลุวัตถุประสงค์ของตนเองและชุมชน

6. วิถีชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงด้วยการสร้างภูมิคุ้มกัน

การส่งเสริมระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นที่มีลักษณะเป็นองค์รวม ที่ไม่ได้คำนึงถึงแต่ตัวเลขหรือรายได้ แต่เป็นการระบบเศรษฐกิจที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคม วัฒนธรรม สัมพันธ์กับวิถีชีวิต ระบบคุณค่าที่ชุมชนรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน ในการพัฒนาประเทศ สังคม ชุมชนตามกระแสทุนนิยมจะผนวกเราเข้ากับสู่ระบบทุนในที่สุด ระบบของชุมชนก็จะสูญสลาย แรงงานครอบครัวจะกลายเป็นแรงงานรับจ้างกลายเป็นแรงงาน เป็นเพียงปัจจัยผลิตหนึ่งของระบบทุนเท่านั้น ซึ่งชุมชนบ้านวังหัวเคยมีความมั่งคั่งทางด้านปัจจัยสี่ ที่ส่งเสริมให้คนมีความสุข แต่พอชุมชนก้าวเข้าสู่ความทันสมัยภายใต้โลกาภิวัตน์ทำให้ชุมชนเริ่มเปลี่ยนแปลงไป ไม่สามารถแก้ไขปัญหาและวิกฤตเพื่อความอยู่รอดได้

ชุมชนบ้านวังหัวเรือ จึงเริ่มที่จะหันกลับมาดูตัวเอง และเริ่มต้นสร้างภูมิคุ้มกันเรื่องอาหารการกิน การประหยัดระดับครัววงใช้ชีวิตแบบพอมีพอกิน โดยยึดหลักของเศรษฐกิจพอเพียงเป็นทางสาย

กลาง คือ พอประมาณ เป็นการพัฒนาอย่างเป็นขั้นตอน มั่นคง และมีคุณธรรม ช่วยเหลือเกื้อกูล แบ่งปันกัน ไม่ฟุ้งเฟ้ออยู่ในความประมาท มีเหตุผลในการดำเนินชีวิตที่ดี ด้วยการจัดตั้งกลุ่ม “ข้าวปลอดภัยบ้านวังหัวเรือ” มีระบบการจัดการที่ดี เพื่อให้ครอบครัวพึ่งตนเองได้ขยับไปสู่ระดับกลุ่มและเครือข่าย จัดกิจกรรมกลุ่มแบบเศรษฐกิจคุณธรรม เสริมสร้างพื้นฐานจิตใจของคนในชาติ ดำเนินชีวิตด้วยความอดทน ความเพียร มีสติปัญญา รอบคอบ อาศัยภาคีความร่วมมือจากหลายฝ่าย ทั้งภาครัฐ และภาคเอกชน

2. การอภิปรายผลการศึกษา

ผลจากการดำเนินงานวิจัยพบว่า ชุมชนบ้านวังหัวเรือ เป็นชุมชนชนบทที่มีทุนเดิมของชุมชน ศักยภาพของชุมชนที่สามารถนำมาเป็นส่วนในการสนับสนุนการดำเนินการพัฒนาตลาดทางเลือกได้ เช่น ชุมชนมีปราชญ์ชาวบ้านที่มีความรู้เกี่ยวกับการทำเกษตรกรรมปลอดภัย กลุ่มและองค์กรชุมชนที่เป็นกลไกกับขับเคลื่อนกิจกรรมของชุมชน เช่น กลุ่มโรงสีข้าวชุมชน กลุ่มปุ๋ยหมักอินทรีย์ชีวภาพ เป็นต้น นอกจากนี้ ชุมชนวังหัวเรือเป็นชุมชนเกษตรกรรม สภาพปัญหาการทำเกษตรกรรมชุมชนวังหัวเรือที่ผ่านมา เช่น ด้านปัญหาเกี่ยวกับภัยธรรมชาติ ปัญหาเกี่ยวกับทัศนคติเกี่ยวกับระบบการทำงานเพื่อการค้าขายข้าว และปัญหาการขาดโอกาสเรียนรู้ในการทำเกษตรอินทรีย์ที่ถูกต้อง ปัญหาด้านการตลาดในการจำหน่ายสินค้าที่ปลอดสารพิษอย่างแท้จริง จุดอ่อนของชุมชน ได้แก่ เรื่องน้ำในการทำเกษตรกรรม แนวคิดหรือความพร้อมในการเปลี่ยนแปลงของชาวบ้าน

นอกจากนี้ความพร้อมและโอกาสของเกษตรกรวังหัวเรือ ที่สามารถช่วยกันพัฒนาตลาดข้าวได้ เช่น ผู้นำตามธรรมชาติ เทคโนโลยีการผลิต นโยบายของรัฐบาล โรงสี รวมถึงชาวบ้านพยายามพึ่งตนเองด้านบริโภค การพึ่งพาตนเองด้านการผลิต การพึ่งตนเองด้านการตลาด ขณะนี้ชาวบ้านได้รวมกลุ่มกันเป็นกลุ่มปลอดสารพิษที่มีวิสัยทัศน์ร่วมกันในปลูกข้าวปลอดสารพิษ และปลูกพืชผักไว้กินเองในชุมชน ซึ่งถือว่าชาวบ้านสามารถพึ่งตนเองด้านอาหารที่มั่นคงได้

แนวทางการพัฒนาทางเลือกของกลุ่มข้าวปลอดภัยบ้านวังหัวเรือ โดยการเรียนรู้ปัญหาและศักยภาพเกี่ยวกับการทำเกษตรกรรมของชุมชนร่วมกัน และการสร้างองค์ความรู้ด้านการสร้างตลาดสินค้าเกษตร เพื่อนำมาวางแผนแนวทางการทำงานของชุมชน ซึ่งในช่วงนี้ประกอบด้วย 4 ขั้นตอนดังนี้

1. การเสาะหา และเรียนรู้แนวทางการทำตลาดข้าว
2. การสกัดองค์ความรู้ และวิเคราะห์ข้อมูล

หลังจากการเรียนรู้ เพื่อจะนำไปสู่การจัดทำชุดความรู้อันจะเป็นปัจจัยนำเข้าของการทำแผนในขั้นต่อไป

3. การวางแผนสร้างตลาดข้าว ทางด้านตลาดข้าวร่วมกันภายใต้องค์ความรู้ สถานการณ์ เวลา และข้อจำกัดที่มีอยู่ในขณะนั้น
4. ดำเนินการตามแผน เป็นช่วงที่ชุมชนจะนำแผนที่ได้วางไว้มาปฏิบัติ ประยุกต์ และสร้างองค์ความรู้จากการทำจริง แบ่ง 3 ระดับ คือ **ระดับครอบครัว** คือ การปลูกเพื่อการบริโภคภายในครอบครัว **ระดับชุมชน** คือ การปลูกเพื่อจำหน่ายพันธุ์ข้าวในชุมชน และการปลูก

เพื่อสืบทอดภายในชุมชน และระดับภายนอก คือ ประสานกับหน่วยงานภาครัฐ เช่น ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร อำเภอหนองมะโมง ภาคเอกชน ร้านค้าในตลาด เพื่อจัดส่งสินค้าเข้าไปจำหน่าย เป็นต้น เป็นการขยายโอกาสในการสร้างภาคีและเครือข่ายการทำงานของกลุ่มได้ต่อไป

ทั้งนี้ กระบวนการเรียนรู้ผ่านเวทีการประชุมร่วมกับชาวบ้านในพื้นที่การวิจัย ซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ช่วง ก็คือ เวทีการวิเคราะห์ปัญหาของการทำเกษตร (เวทีที่ 1-5) เวทีการเรียนรู้เพื่อการปรับตัวสู่การพึ่งตนเองทางด้านตลาด (การดูงานครั้งที่ 1-2 และเวทีที่ 6-7) และเวทีสร้างกระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง (เวทีที่ 8-10) โดยการที่ชาวบ้านได้ผ่านการเรียนรู้ในช่วงเวลาต่าง ๆ ตามลำดับนั้น หมายถึง การพัฒนาความสามารถของการประสานความร่วมมือร่วมใจทำงานกันเป็นกลุ่ม และการปรับเปลี่ยนวิธีคิดทั้งในเชิงการพัฒนาการเกษตร การพัฒนาชุมชน ตลอดจนการปรับปรุงแนวทางในการสร้างตลาดโดยใช้ยึดการพึ่งพาตนเองเป็นหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระยะเวลาที่ชาวบ้านนำความรู้จากเวทีแรก ๆ และการดูงานนอกสถานที่มาประยุกต์ใช้ในชุมชนของตนเอง ได้ก่อให้เกิดทักษะ และประสบการณ์ในการคิดวิเคราะห์ แก้ปัญหา และสรุปบทเรียนร่วมกันอย่างเป็นระบบ และต่อเนื่อง สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้จะช่วยสร้างพื้นฐานของการพัฒนาชุมชนในขั้นต่อไป เพื่อให้เกิดศักยภาพของการค้นหาทางออกต่อปัญหาอุปสรรคในอนาคต

การที่คณะนักวิจัยได้ใช้การวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม และดำเนินการสร้างกระบวนการเรียนรู้เคียงคู่กับชาวบ้านอย่างเป็นขั้นเป็นตอน โดยเริ่มจากการทำความเข้าใจสภาพปัญหา และสถานการณ์ปัจจุบันของชุมชน จากนั้นนำข้อมูลความรู้ที่ได้มาวิเคราะห์ร่วมกัน อีกทั้งทำงานอย่างต่อเนื่องเพื่อให้เกิดความลึกซึ้งถึงรากฐาน และสาเหตุของปัญหาต่าง ๆ อย่างรอบด้าน อันนำไปสู่การตกผลึกของความรู้ในการปรับตัวของชาวบ้านที่เกิดจากการเรียนรู้เพื่อปฏิบัติจริง ถือเป็นแนวทางการทำงานที่สอดคล้องกับหลักการทรงงานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ว่า "เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา" ซึ่งจะช่วยให้การพัฒนาเกิดความยั่งยืนด้วยการอาศัยพื้นฐานของการมองเห็นสภาพชีวิตความเป็นอยู่ ประสบการณ์ในอดีต และปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลต่อการตัดสินใจของชาวบ้านในปัจจุบัน โดยแนวทางการทำงานในลักษณะ "เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา" ได้กลายเป็นองค์ความรู้อีกชุดหนึ่งที่คณะนักวิจัยค้นพบอันได้มาจากการปฏิบัติงานในโครงการวิจัยครั้งนี้ และเป็นส่วนที่สำคัญซึ่งช่วยให้การพัฒนาตลาดข้าวปลอดภัยในชุมชนวังหัวเรือประสบความสำเร็จในเบื้องต้น

การเสริมสร้างคนให้มีการเรียนรู้ วิชาการและทักษะต่างๆ ที่จำเป็น เพื่อให้สามารถรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ พร้อมทั้งเสริมสร้างคุณธรรม จนมีความเข้าใจและตระหนักถึงคุณค่าของการอยู่ร่วมกันของคนในสังคม และอยู่ร่วมกับระบบนิเวศวิทยาอย่างสมดุล เพื่อจะได้มีความเกรงกลัวและละอายต่อการประพฤติผิดมิชอบ ไม่ตระหนี่ เป็นผู้ให้เกื้อกูล แบ่งปัน มีสติยังคิดพิจารณาอย่างรอบคอบ ก่อนที่จะตัดสินใจ หรือกระทำการใดๆ จนกระทั่งเกิดเป็นภูมิคุ้มกันที่ดีในการดำรงชีวิต โดย

สามารถคิดและกระทำบนพื้นฐานของความมีเหตุมีผล พอเหมาะ พอประมาณกับสถานการณ์ บทบาท และหน้าที่ของแต่ละบุคคล ในแต่ละสถานการณ์แล้วเพียงฝึกปฏิบัติเช่นนี้ จนตนสามารถทำตนให้เป็น ฟังตนเองได้ และเป็นที่ฟังของผู้อื่นได้ในที่สุด

ผลผลิตทางการเกษตรของชุมชนบ้านวังหัวเรือ เป็นสิ่งที่ได้จากการทำเกษตรกรรมทั้งสิ้น เกษตรกรรมถือเป็นกิจกรรมของชุมชนเป็นวิถีชีวิตที่มีความผูกพันร่วมกันของคนในชุมชน ซึ่งผลผลิต ของชุมชน คือ ข้าว ผลไม้ และผักพื้นบ้าน เป็นการทำเกษตรกรรมเพื่อการยังชีพ เพื่อการพึ่งตนเองของ ครอบครัว ชุมชนและระหว่างชุมชน ชาวบ้านมีแนวทางการดำรงชีวิตด้วยความพอเพียงซึ่งเริ่มต้นจาก ระดับบุคคลและครอบครัว ซึ่งทำให้ระบบเศรษฐกิจของชุมชนมีความพออยู่พอกิน ชาวบ้านอยู่อย่างมี คักดีศรี และสามารถสร้างคลังอาหารสนองต่อการบริโภคในครัวเรือน และสร้างความสัมพันธ์ของคน ในชุมชนด้วยกิจการของชุมชน

นอกจากนี้การเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชาวบ้าน เพื่อพัฒนาสู่การสร้างวิสาหกิจ ชุมชนขั้นพื้นฐาน ด้วยการส่งเสริมให้ชาวบ้านร่วมกันแก้ไขปัญหาชุมชน รวมถึงศึกษาศักยภาพของ ชุมชน ในด้านการผลิต การแปรรูป และการตลาด ซึ่งถือว่าเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนาวิสาหกิจ ชุมชนขั้นพื้นฐาน นอกจากนี้เพื่อส่งเสริมการสร้างเครือข่ายการทำงานในพื้นที่ เพื่อสร้างงาน สร้าง อาชีพ สร้างรายได้ให้กับชาวบ้านในชุมชน โดยมีสมาชิกกลุ่มข้าวปลอดภัยบ้านวังหัวเรือเป็นแกนนำใน การพัฒนาชุมชนเพื่อให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน

การสร้างตลาดทางเลือกของชุมชนบ้านวังหัวเรือตามภายใต้ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ตลาดทางเลือกของชุมชนวังหัวเรือได้สอดคล้องรูปแบบที่เริ่มต้นจากกลุ่มผู้ผลิตในพื้นที่ ที่มีพัฒนาการ มาจากการทำเกษตรทางเลือกและกลุ่มออมทรัพย์ รวมตัวกันทำงานตลอดโดยประสานกับองค์กร พัฒนาเอกชน และกลุ่มผู้บริโภค ลักษณะการขायมีทั้งการเปิดร้านค้าปลีก การขายตามตลาดนัดใน ท้องถิ่น ขายในสถาบันการศึกษา โรงพยาบาล การขายส่ง การออกร้านตามงานต่างๆ ขายให้พนักงาน ในบริษัทโดยตรง ขายตรงตามบ้าน ค้าขายกันระหว่างองค์กรชาวบ้านด้วยตนเอง ฯลฯ

ซึ่งการสร้างตลาดทางเลือกของชุมชนภายใต้ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง เน้นการพัฒนาที่ สมดุล และยั่งยืน พร้อมรับการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ โดยเน้นการปฏิบัติที่เป็นรูปธรรม เฉพาะ ในพื้นที่ที่เหมาะสม ชุมชนบ้านวังหัวเรือเป็นชุมชนเกษตรกรรม ซึ่งแนวทางการแก้ไขปัญหาของชุมชน ในการหาช่องทางพัฒนาตลาดทางเลือกจึงเกี่ยวกับการทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริอาจ เปรียบเทียบกับหลักเศรษฐกิจพอเพียง ได้คือ แบบพื้นฐาน คือความพอเพียงในระดับบุคคล และ ครอบครัว โดยเฉพาะเกษตรกรเป็นเศรษฐกิจพอเพียงแบบพื้นฐาน เทียบได้กับทฤษฎีใหม่ ขั้นที่ 1 ที่ ชาวบ้านมุ่งแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำ ต้องพึ่งพ่น้ำฝน และประสบความเสี่ยงจากการที่น้ำไม่ เพียงพอ แม้กระทั่งสำหรับการปลูกข้าวเพื่อการบริโภค และมีที่ดินพอเพียงในการขุดบ่อเพื่อแก้ไข ปัญหาดังกล่าว จากการแก้ปัญหาความเสี่ยงเรื่องน้ำ จะทำให้เกษตรกรสามารถมีข้าวเพื่อการบริโภค

ยังชีพในระดับหนึ่ง และใช้ที่ดินส่วนอื่น ๆ สนองความต้องการพื้นฐานของครอบครัว รวมทั้งขายในส่วนที่เหลือเพื่อมีรายได้ที่จะใช้เป็นค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ที่ไม่สามารถผลิตเองได้ ทั้งหมดนี้เป็นการสร้างภูมิคุ้มกันในตัวให้เกิดขึ้นในระดับครอบครัว อย่างไรก็ตาม แม้กระทั่ง ในทฤษฎีใหม่ขั้นที่ 1 ก็จำเป็นต้องได้รับความช่วยเหลือจากชุมชนใกล้เคียงในการอุดหนุนข้าวปลอดภัย จากหน่วยงานราชการ เช่น มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์ เกษตรอำเภอนองมะโมง ธนาคารการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรกร ตามความเหมาะสมความพอเพียงในระดับชุมชน และระดับองค์กรเป็นเศรษฐกิจพอเพียงแบบก้าวหน้าต่อไป

3. ข้อเสนอแนะงานวิจัย

1. สำหรับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

1. เจ้าหน้าที่ซึ่งปฏิบัติงานในพื้นที่ อันได้แก่ พัฒนาชุมชน เกษตร พัฒนาที่ดิน สหกรณ์ ฯลฯ ควรลงพื้นที่แลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชาวบ้านอย่างต่อเนื่อง ตามปัญหา และความต้องการด้านการพัฒนาประสิทธิภาพของกลุ่มฯ และคุณภาพในการผลิตข้าวปลอดภัยวังหัวเรือ เพื่อให้เกิดการผนึกพลังร่วมแบบบูรณาการ จนกระทั่งประสานความสามารถนำความรู้ความสามารถจากแต่ละองค์กรภาคี มาเสริมเสริมในส่วนที่ชุมชนยังแสวงหาการสนับสนุนอยู่ในแต่ละช่วงเวลา

2. ควรมีการปรับเปลี่ยนนโยบาย วิธีคิด และแนวทางการทำงานกับชุมชนของเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง โดยเน้นให้เกิดการเรียนรู้ในชุมชนตามความสนใจ และศักยภาพของชาวบ้าน เพื่อประโยชน์ไปสู่การปฏิบัติจริงในการแก้ไขปัญหาที่แท้จริงของชุมชน ทั้งนี้ จะต้องไม่ยึดเอาแผนงานของหน่วยงานตนเอง หรือ/ และงบประมาณเป็นที่ตั้ง

3. ควรบูรณาการทรัพยากร และงบประมาณกับภาคส่วนที่เกี่ยวข้องอย่างเป็นระบบ เพื่อให้การพัฒนาการปลูกข้าวปลอดภัยมีแนวโน้มความสำเร็จในระดับที่สูงขึ้น โดยเชื่อมโยงโครงการของหน่วยงานภาครัฐเข้ากับแนวทางดำเนินงานของกลุ่มฯ เช่น การประสานงานให้กลุ่มฯ เข้าเป็นพันธมิตรของร้านค้าหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ที่สำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอรับผิดชอบ การสนับสนุนการผลิตปัจจัยการผลิตเองของชุมชนผ่านการสนับสนุนเครื่องมืออุปกรณ์ และวัตถุดิบที่หน่วยงานราชการด้านการเกษตรในพื้นที่มีโครงการอยู่แล้ว หรือการช่วยเหลือในด้านเงินทุนเพื่อปรับปรุงประสิทธิภาพของโรงสีชุมชนโดยธนาคารเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ซึ่งกำลังมีความสนใจที่จะรับซื้อผลิตภัณฑ์ข้าวปลอดภัยของชุมชนไปจำหน่าย

2. สำหรับชุมชน

1. ควรมีการเชื่อมโยงกลุ่มองค์กรในชุมชนซึ่งมีศักยภาพอยู่แล้วเข้าด้วยกัน เพื่อหนุนเสริมซึ่งกันและกันในส่วนที่เกินกำลังของแต่ละกลุ่มเอง ไม่ว่าจะเป็น กลุ่มผลิตข้าวปลอดภัยวังหัวเรือ สถาบันการเงินชุมชน โรงงานผลิตปุ๋ยชีวภาพในชุมชน โรงสีชุมชน เป็นต้น

2. ควรมีการเลือกเฟ้น และชักชวนเอาปราชญ์ชาวบ้าน เกษตรกรต้นแบบ หมอพื้นบ้าน ตลอดจนบุคคลที่มีความรู้ความสามารถในด้านต่าง ๆ และมีจิตอาสา เข้าร่วมพัฒนาในกลุ่มฯ อันจะทำให้ทุนทางสังคมเกิดการใช้ประโยชน์อย่างเต็มคุณค่า นอกจากนั้น ควรพัฒนาเยาวชนคนรุ่นใหม่ให้เข้ามาช่วยเหลืองานในส่วนที่เกี่ยวข้องกับข้อมูล การจัดเก็บความรู้ การดำเนินการประชุม รวมทั้งการประชาสัมพันธ์การดำเนินงานของกลุ่ม ตลอดจนเตรียมทรัพยากรคนเหล่านี้ไว้เพื่อสืบสานความสำเร็จของกลุ่มฯ ให้เกิดความยั่งยืนในอนาคต

3. ควรมีการแก้ไขปัญหาที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการผลิตข้าวปลอดภัยในหลาย ๆ ด้านไปพร้อมกัน เพื่อเพิ่มความเป็นไปได้ในการพึ่งพาตนเองของกลุ่มฯ ให้เกิดความยั่งยืน เช่น การลดปัญหาข้อจำกัดด้านแรงงาน ซึ่งคนรุ่นหลังหันหลังให้ภาคการเกษตร จึงทำให้จำนวนแรงงานของครัวเรือนต่าง ๆ ในปัจจุบันและอนาคตมีน้อยลง ตรงกันข้ามกับการผลิตข้าวปลอดภัยที่ต้องใช้แรงงาน และเวลาในการทำเกษตรมากขึ้น เนื่องจากการผลิตข้าวปลอดภัยนั้น เกษตรกรต้องผลิตปัจจัยการผลิตบางอย่างเอง อาทิ เช่น ปุ๋ยหมักจุลินทรีย์ชีวภาพ สารธรรมชาติไล่แมลงศัตรูพืช ฯลฯ รวมทั้งปัญหาความขาดแคลนวัตถุดิบในการผลิตปัจจัยการผลิต

4. ควรสร้าง และพัฒนาพื้นฐานทางความคิดให้แก่เกษตรกรเข้าใจ และมีความเชื่อในปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงอย่างลึกซึ้ง เพื่อให้เกิดความมั่นคงในอุดมการณ์อันเป็นบ่อเกิดของการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมอย่างยั่งยืนในการทำเกษตรกรรม โดยจะต้องเน้นไปที่การอุทิศเวลาและความต่อเนื่องกับการปลูกฝังความคิดก่อนการลงมือปฏิบัติ เพื่อให้การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นนำไปสู่การเกิดวิสัยทัศน์ และเป้าหมายที่ชัดเจนของเกษตรกร รวมทั้งเข้าใจความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ไม่น้อยไปกว่าผลลัพธ์ที่คาดหวังเมื่อเสร็จสิ้นโครงการ

3. สำหรับงานวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรศึกษาเรื่องแนวทางการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนขั้นก้าวหน้า เพื่อเน้นคุณภาพของสินค้า ด้านความปลอดภัย ด้านรูปแบบ ด้านมาตรฐานของผลิตภัณฑ์ และส่งเสริมเครือข่ายการผลิตการตลาดของชุมชน

2. ควรศึกษาเรื่องการจัดการตนเองของชุมชนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชน